

הרב עזריה אריאל

שיטת הכפתור-ופרח בזיהוי מקום המקדש

מבוא

- א. הכפתור-ופרח סבר שכל הר הבית שלפנינו מקודש
- ב. קשיים בדברי הכפתור-ופרח
- ג. פתרון הקשיים
- ד. לאיזה שער התכוון הכפתור-ופרח?
- ה. המסקנה לגבי זיהוי מקום המקדש
- ו. סיכום

מבוא

בדיון על אודות זיהוי מקום המקדש וההסתמכות על המסורת שלפיה הוא עמד במקום שבו ממוקמת כיפת הסלע, נודעת חשיבות רבה להבנת שיטת הכפתור-ופרח. הכפתור-ופרח (פרק ו, מהדו' ביהמ"ד להלכה בהתישבות עמ' קז) דן בפרוטרוט בשאלה עד היכן מותר להיכנס ("צריכין אנו לדעת גדר וגבול מקום האסור וחייב ליכנס היום שם בבית הקדוש"), והשאלה המרכזית שהוא דן בה היא האם החומות המקיפות את הר הבית הן חומות הר הבית או חומות העזרה. לשם כך הקדים בתחילה תיאור מפורט של הר הבית ושעריו ושל העזרה והחיל ושעריהם על פי המקורות, בעיקר על פי מסכת מידות, ולאחר מכן הוא דן בהתאמה בין המקורות למציאות שלנגד עיניו. מסקנתו היא שהחומה הקיימת המקיפה את ההר היא חומת הר הבית ולא חומת העזרה. בכל התיאור לא הוזכרה המסורת הנ"ל, למרות שללא כל ספק היא הייתה בימיו לפחות דעה רווחת, כפי שכותב בן דורו, תלמיד הרמב"ן ('מסעות א"י' עמ' 86, נדפס לאחרונה גם כנספח לכפתור-ופרח במהדו' הנ"ל, ח"ב עמ' תמו):

על אבן שתיה בנו מלכי ישמעאל בנין מפואר מאד... ובנו למעלה מן הבנין כפה נאה מאד... לפני הבית לצד המזרח בנין על עמודים וכפה למעלה מן העמודים נהיפה שנקראת כיום "כיפת השלשלת". ע.א., נראה כי הוא המזבח החיצון.

לא זו בלבד, אלא שלכאורה ניתן להסיק מדברי הכפתור-ופרח שהמקדש עמד בדרום הר הבית, כפי שכתבו כמה מחברים.¹ הנושא נידון כבר מעל גבי גליונות 'מעלין בקודש' (בעיקר

---

1. החל ממאמרו של ר' מיכאל הכהן ברור, 'אבן השתיה או אבן הטועים', בכתב העת 'התור' תר"ץ, ועל כך ראה 'חצרות בית ה'" לרב זלמן קורן, עמ' 66-68. לאחרונה: הרב אב"י סילבצקי, 'נכון יהיה הר הבית ה'" מהדורה ראשונה עמ' 14-20.

בגיליון לא), והמאמר שלהלן מציע עיון מחודש ופתרון חדש לסוגיה זו. במוקד עיוננו ננסה להבין את דעת הכפתור-ופרח בעיקר מתוך לשונו שלו עצמו, ופחות על סמך ידיעות שלא הוזכרו בדבריו.

א. הכפתור-ופרח סבר שכל הר הבית שלפנינו מקודש

כידוע, במסכת מידות (פ"ב מ"א) נאמר שהר הבית היה ריבוע של ת"ק אמה על ת"ק אמה, ואילו כיום צורתה של החומה התוחמת את ההר קרובה יותר לצורת מלבן, כשאורכם של הצלע המזרחית ושל הצלע המערבית למעלה מ-450 מטרים – הרבה יותר מת"ק אמה לפי כל השיטות באורך האמה. לפיכך מקובל להניח שהר הבית הורחב בימי הורדוס, כפי שכתב יוסף בן מתתיהו (מלחמת היהודים ה, ה, א), והמשנה מתארת את תחום הר הבית המקודש, שכן ההרחבה לא התקדשה.²

אולם מדברי הכפתור-ופרח נראה בעליל שלא סבר כך, וחשב שכל המתחם שלפניו הוא בכלל הר הבית המקורי והמקודש.³ הוא פותח את תיאורו במילים: "הר הבית הוא [ולא "היה"] מרובע רבוע מוקף חומה חמש מאות אמה על חמש מאות אמה". בדיונו על קדושת החומות הוא לא מזכיר שהן יותר מת"ק, ופשטות לשונו (עמ' קיב) שהכתלים שלפנינו הם כותלי ההר המקוריים:

כי מה שאנו רואים היום בזמננו זה מהכותלים העומדים האלה, שהם כותלים מחומת הר הבית... א"כ בהכרח יש לנו לומר שהם כותלי הר הבית.

עוד ראיה לכך שהכפתור-ופרח לא עמד על הרחבת ההר, ניתן להביא ממה שכתב להוכיח שהחומה המזרחית איננה חומת העזרה:

שאם היו אלו חומות מרובע שכ"ב על קל"ה, היה קל"ה לבד מצפון לדרום, ואנחנו רואים היום שהחומה ההולכת מצפון לדרום הרבה מאד יותר מקל"ה והיא חומת המזרח.

הכפתור-ופרח לא מזכיר מהו אורכה של החומה המזרחית הקיימת, כגון "יותר משבע מאות אמה", וכפי הנראה לא היה ברור לו שהחומה ארוכה מת"ק. יתירה מזו, נראה מדבריו שחומת ההר הקיימת היא החומה המוזכרת במשנה שאורכה ת"ק אמה, ללא כל תוספת, שהרי אם תאמר שהוסיפו עליה וכיום היא יותר מת"ק אמה, מה הראיה שהחומה הארוכה

2. כי לא רצו או אף לא יכלו לקדשה, והדבר תלוי בשאלה כיצד מתקדש הר הבית, עניין שלא התבאר בדברי חז"ל, ואכמ"ל.

3. וכך גם בתשובת הרדב"ז ח"ב סי' תרצא המפורסמת, שמתבססת גם על הכפתור-ופרח. שאלת הסתירה בין הת"ק למציאות כיום נדונה במפורש רק בעת החדשה.

איננה חומת העזרה? שמא זוהי חומת העזרה שהתארכה אף היא, אחרי החורבן או אפילו בזמן הבית?⁴ הכפתור-ופרח לא מציין איזושהי סיבה להבדיל בזה בין הר הבית לעזרה.

ראיה נוספת לכך ממה שכתב הכפתור-ופרח על שערי הרחמים (עמ' קיג):

ומסתברא שהם אותם שני שערים שעשה שלמה לגמול חסדים... כמו שנזכר מסכת סופרים... בשבת היו מתקבצים יושבי ירושלים ועולין להר הבית ויושבין בין שני שערים הללו.

נראה גם שלדעתו סגנון הבנייה ההרודיאני⁵ הידוע של אבנים עם מסגרת הוא מימי שלמה המלך, שהרי כתב על מערת המכפלה (פי"א עמ' עג): "סביב המערה מרובע רבוע גדול, חומה גבוה מאבני המקום הקדוש בית המקדש, ומקובל שהוא מבנין שלמה ע"ה". הכפתור-ופרח עמד על הדמיון בסגנון הבנייה בין הר הבית למערת המכפלה, והוא מייחס בנייה זו לימי שלמה. נראה, אפוא, שסבר שכל כותלי הר הבית כיום הם מבית ראשון, לרבות הקטע הדרומי והקטע הצפוני בחומה המזרחית של הר הבית (מדרום ל'תפר' הדרומי ומצפון ל'תפר' הצפוני), שבהם ניכר הסגנון ההרודיאני הידוע, וכן הכותל המערבי לכל ארכו (אם כי אין לדעת כמה ממנו היה חשוף בימיו והאם יכול היה לראות חלקים בצפון). ואם אכן כל זה הוא לדעתו מימי שלמה, ובימיו הרי יכלו לקדש את הר הבית ככל שיחפצו, אין כל סיבה להניח שחלק זה לא התקדש. וכי גזרת הכתוב היא שהר הבית יהיה ריבועי?⁶

כמו כן מתברר ממסקנתו, לאחר שתיאר את שני שערי הרחמים:

אם כן היום שאנחנו בחטאינו מבחוץ נוכל להתקרב לענין תפלה והשתחויה עד אותם הכתלים, וכן עמא דבר, באים עד אותם הכותלים ומתפללים לאל יתעלה לפני אלו השני שערים שהזכרנו,⁷ וכבר בקש מהאל יתברך שלמה בתפלתו שתקובל תפלת המקום ההוא.

שער הרחמים נמצא במרחק של 306 מטר מהקצה הדרומי של החומה המזרחית.⁸ אילו סבר הכפתור-ופרח שהר הבית שלפנינו הורחב לצפון בלבד ושערי הרחמים הם מחוץ לת"ק,⁹

4. עמדו על כך בנספח לכפתור-ופרח עמ' שח.

5. קראתיו בשם זה ע"פ הידוע ומקובל כיום שזוהי בנייה משלהי ימי בית שני, וכל הדיון להלן הוא אך ורק בשיטת הכפתור-ופרח עצמו.

6. אפילו אם במשכן מחנה לוי היה רבוע (למרות שבצדו המזרחי גרו לויים מעטים בלבד, משה אהרן ובניו), בוודאי אין דין להעתיק אותו, ומחנה שכניה (שבמשכן ארכו כפול מרחבו ובבית עולמים אינו כך) ומחנה ישראל יוכיחו.

7. כלומר, שערי הרחמים. אמנם אפשר לפרש בדוחק שכוונתו לשער הרחמים ולשער שושן, אלא שצמד המילים "שני שערים" הוזכר לפני כן בדבריו ארבע פעמים ביחס לשערי הרחמים.

8. המדידה על פי אתר עיריית ירושלים, שמאפשר למדוד מרחקים מדויקים.

9. כפי שטען הרב סילבצקי, לעיל הערה 1.

מה ראייתו מהמנהג להגיע אליהם ולהתפלל על ידם?¹⁰ גם עצם המנהג להעדיף את התפילה לידם מעורר תהייה: מדוע להתפלל דווקא כנגד המקום שאינו מקודש? האם על מקום זה התפלל שלמה המלך "שתקובל תפילת המקום ההוא"?

אין ספק, אפוא, שהכפתור-ופרח סבר שכל החומה המזרחית של הר הבית, ובפרט שערי הרחמים, היא מכלל הת"ק. מאידך, חלוקת הכותל המזרחי ל-500 אמה נותנת 90 ס"מ לאמה, וזהו שיעור שאינו מתקבל על הדעת;¹¹ אם כי, מצאנו בדברי הכפתור-ופרח בסמוך אומדן קרוב לזה.¹² על כרחנו צריך לומר שהכפתור-ופרח התקשה לאמוד את אורך החומה, ואולי אף לא ניסה למדוד אותה מתוך שהניח בפשטות שזהו הת"ק. אמנם מתצפית מהר הזיתים יכול היה הכפתור-ופרח להיווכח שהר הבית אינו ריבוע, והכותל המזרחי ארוך במידה ניכרת מן הדרומי, ואם כן אינו ת"ק על ת"ק,¹³ מכל מקום אי אפשר להכחיש את המוחש בעליל מדבריו שמסיבה כלשהי לא נתן דעתו על כך.

10. אפילו אם נאמר שהכפתור-ופרח סבר שהר הבית הורחב, אך לא מדד בדיוק ולכן לגבי שערי הרחמים היה לו ספק אם הם בתוך הת"ק, לא יכול היה להוכיח את היתרו הכללי לגשת לכתלים מן המנהג לגשת לשערי הרחמים: שמא כתלים אלה הם בתוך ההר מבחינת כיוון מזרח-מערב, ואעפ"כ שם נהגו היתר על סמך מדידה שהם מחוץ לת"ק בכיוון צפון-דרום? מכאן שלא העלה בדעתו אפשרות שהם מחוץ לת"ק. אין להסביר זאת אלא בהנחה שהיה ברור לו שהר הבית לא הורחב, או שהורחב לדרום ושערים אלו הם בתוך הת"ק (אם הניח בפשטות שהייתה הרחבה ושהיא לדרום דווקא, הדבר מובן רק אם סבר שכיפת הסלע היא מקום המקדש, כדלקמן).

11. השיטה המגדילה ביותר את האמה מגיעה ל-71 ס"מ, עיין 'שיעור מקוה' עמ' קמח. אמנם באדרת אליהו לר' עמנואל חי ריקי ('מי נדה' אות לו) שיער שהאמה ששימשה לבניין בהמ"ק גדולה כאמה ושני שלישי של אמה רגילה (הוא הסתמך על מדידת רוחב שערי הרחמים, בהנחה ששניהם נחשבים כשער אחד, ועיין 'הר הקודש' עמ' רלט), ועיין ציץ אליעזר ח"י סי' א אות סג, שהתחשב בדעה זו להחמיר בחישוב ת"ק האמות של הר הבית. אולם הדברים מוקשים מאוד מהמשנה בכלים פי"ז מ"ט ומהגמ' בערובין מח ע"א על "אמה של קודש", שמחן מבוואר שאמת הבניין היא האמה הבינונית.

12. הכפתור-ופרח בסמוך (עמ' קיג), בתוך הבירור האם הכתלים שלפנינו הם כותלי הר הבית או כותלי העזרה, כותב: "והנה אין אנו רואים שיהיה משפת ההר, כלומר הר המוריה של מזרחו תחתיו הוא עמק יהושפט אלא כמו חמשים אמה או פחות". הלשון מגומגמת ואולי נשתבשה קצת, אולם כוונתו ברורה, שמהחומה המזרחית עד שפת ההר יש פחות מחמשים אמה, ולא יתכן ששם הייתה עזרת נשים והחיל. לא ברור מהיכן מדד, וכשנמדוד את שפת הר המוריה, ולו רק מהכביש העובר ממזרח לחומה, נמצא שכמעט לכל אורכו המרחק לחומה הוא למעלה מ-40 מטר! בהכרח עלינו לומר שהכפתור-ופרח אמד באמות גדולות, מדעת או שלא מדעת. ובדוחק יש לומר שכוונתו רק לקטע קצר בקצה הדרומי של החומה שבו אכן המרחק פחות מ-15-30 מטר, מפני שדי בקטע כזה כדי להוכיח שחומה זו איננה חומת העזרה.

13. ובוודאי לא סבר שהחומה המזרחית היא ת"ק והדרומית פחותה הימנה, שהרי כתב (עמ' קיג) ש"אין טעם לומר שההר נאכל כל כך", וגם התיר להתקרב לכל הכתלים סביב.

ב. קשיים בדברי הכפתור-ופרח

הפיסקה שמסיימת את הקדמתו המתארת את הר הבית היא (עמ' קיב):

העזרה לא היתה מכוונת באמצע הר הבית, אלא רחוקה מן הדרום של הר הבית יותר מכל הרוחות, וקרובה למערבו יותר מכל הרוחות, ובינה ובין הצפון יותר ממה שבינה ובין המערב, ובינה ובין המזרח יותר ממה שבינה ובין הצפון. נמצא היותר קרוב המערב, אחרי הצפון, אחרי המזרח, אחרי הדרום.

לאחר פיסקה זו בא הכפתור-ופרח למסקנתו:

מכל זה יראה כי מה שאנו רואים היום בזמננו זה מהכותלים העומדים האלה, שהם כותלים מחומת הר הבית. עוד היום ניכר שער שושן למזרח והוא סגור אבני גזית. ואם תחלק זה הכותל לשלשה חלקים יהיה זה הפתח בחלק הראשון מצד קרן מזרחי דרומי וכן ניכרים שני שערי חולדה לדרום, וכן ניכר שער הקיפניוס למערב. שער הצפון שהוא הטדי אינו ניכר, שאותו צד נחרב.

דבריו לכאורה מוקשים ואף סותרים מיניה וביה: א. מדבריו "מכל זה יראה" וכו' משמע שהפיסקה הקודמת על מרחקי העזרה מכותלי הר הבית תורמת למסקנה בפיסקה הבאה. ומהי תרומתה? מה השייכות בין מקום העזרה ביחס להר הבית ובין הקביעה שהכותלים הנראים כיום הם כותלי ההר?¹⁴ ב. במשפט "עוד היום ניכר שער שושן" וכו', אפשר להבין שהתיאור שהוא בשליש הדרומי של הכותל המזרחי נועד רק לציין את מקומו ולהקל על איתורו, מכיוון שהוא סגור באבנים ונראה כחלק מהחומה.¹⁵ מכל מקום, יהיה נוח יותר להבין את אריכות לשונו אם ידיעה זו שהוא בשליש הכותל תתרום גם היא למהלך דבריו. ברם, לא זו בלבד ששתי הידיעות הללו (על מקום העזרה בתוך הר הבית ועל מיקומו של שער שושן) אינן תורמות למסקנה שזהו כותל הר הבית, אלא הן אף סותרות אותה לכאורה, משום שאם אכן זהו כותל הר הבית נמצא שקביעות אלו סותרות זו את זו, כי אם העזרה קרובה לצפון הר הבית יותר מאשר לדרום, לא יתכן ששער שושן נמצא בשליש הדרומי, שכן לדעת הכפתור-ופרח שער שושן מכוון כנגד שער ההיכל, כמ"ש (עמ' קיא): "העולה בידינו שהשערים שהם למזרח הם חמשה: הראשון שער שושן בחומת הר הבית, השני שער התחתון והוא בחומת החיל והוא כדי לכנס לעזרת נשים, השלישי שער ניקנור שהוא בחומת העזרה, הרביעי הוא שער האולם... השער החמישי שער ההיכל, מכוונים זה לזה, וכל אלו

14. ברי שלא כל פרט בתיאורו לעיל נועד לבסס את המסקנה שלהלן. מכל מקום, מסדר הדברים משמע לענ"ד בבירור שפיסקה זו אמורה לתמוך במסקנה שאליה הגיע.

15. הדברים מתאימים ל"שער הלוויות" שלהלן, שאכן אינו ידוע לרבים וגם מקרוב לא קל להבחין שזהו שער שנאטם, ומה שכתב "ניכר" היינו למתבונן. אולם הכפתור-ופרח משתמש בלשון "ניכר" גם ביחס לשאר השערים שעליהם לא טרח לפרט את מיקומם, ומסגנונו נראה שכל התיאור נועד לקורא שאינו מכיר את האזור כלל, ראה דבריו להלן לגבי שערי הרחמים.

הדברים יתבארו ממה ששינינו במסכת מדות". ובשלמא אם יכולנו לומר ש"הר הבית" בלשונו אינו כל השטח המוקף בחומות אלא רק חלק ממנו, וחלקו הצפוני של ההר כיום הוא הרחבה מאוחרת שאינה כלולה בחשבון המשנה, אז יתכן ששער שושן אמנם בדרום הר הבית של היום ואעפ"כ רוב ההר המקודש מדרומו. אולם מכל דבריו מתבאר שסבר שכל ההר שבפנינו הוא ההר המקודש, כנ"ל. ועל כל פנים כאן היה מתבקש שהכפתור-ופרח יבאר כיצד מתיישב מיקומו הדרומי של שער שושן עם המשנה שהעזרה נוטה לצפון ההר. כמו כן, ידועה השאלה על דברי הכפתור-ופרח בסמוך:

ולצפון הפתח הסגור אשר במזרח שאמרנו עליו שהוא שער שושן כמטחוי קשת יש בכותלו שני שערים גבוהים מאד בכיפות מחוץ, ודלתותיהם ברזל והם סגורים לעולם, וקורין להם ההמון שערי רחמים. והישמעאלים הורגלו בזה וקורין להם בא"ב אלרחמ"א.

המושג "כמטחוי קשת" אינו הולם את המרחק משער הרחמים לשליש הדרומי של חומת הר הבית, שהוא כ-165 מטר.¹⁶ לא זו בלבד, אלא שאם שערי הרחמים אינם סמוכים לשער שושן, ו"כמטחוי קשת" משמש כאן במובנו הרחב ביותר של המושג, הרי עדיף היה לציין את שערי הרחמים ביחס לקרן הצפון מזרחית של חומת הר הבית ולומר עליהם ש"אם תחלק זה הכותל לשלשה חלקים יהיה זה הפתח בחלק הראשון מצד קרן מזרחי צפוני" וכך הקורא יקבל מידע יותר מדויק ויותר קל לזיהוי. סוף סוף, גם אם ניתן לתאר את המרחק האמור כ"כמטחוי קשת", הרי מבחינת השירות לקורא תרומתו כאן מעטה. תליתם של שערי הרחמים הגדולים והברורים בשער שושן הסגור באבנים, ומרוחק משער הרחמים יותר מאשר הקצה הצפוני של החומה, היא בבחינת "תלי תניא בדלא תניא".

ג. פתרון הקשיים

לאור הקשיים הנ"ל נראה לענ"ד שנכון להגיה במשפט המתייחס לשער שושן: "ואם תחלק זה הכותל לשלשה חלקים יהיה זה הפתח בחלק הראשון מצד קרן מזרחי צפוני", במקום

16. כבר נשתברו קולמוסים על עניין זה. ראה במאמרו של יוסף רופא 'מקום מקדשנו - איתור בית-המקדש בדרומה של רחבת הר-הבית', ניב המדרשיה י"ג (תשל"ח-ט), מופיע באתר 'דעת'. לדעת הרב זלמן קורן (חצרות בית ה' עמ' 57 וביתר פירוט ב'מעלין בקודש' ל עמ' 120-121) "כמטחוי קשת" הוא בין 70 ל-120 מטר, וזאת על פי שימושו של הכפתור-ופרח בביטוי זה במקום אחר. ברי שאין זה שם למרחק קבוע מסוים ואין לקבוע בו מסמרות, אלא לסמן טווח מינימום ומקסימום מסתברים על פי השימושים בקשת בזמנם (וראה גם במדרש 'אלדד הדני' ב'אוצר המדרשים' הכותב: "ורוחב אותו מקום הנהר מאתים אמה כמטחוי קשת"), ומכל מקום מרחק 165 מטר נראה מופרז. אגב, במעלין בקודש שם נכתב בטעות שהמרחק משער הרחמים לשליש הדרומי הוא 240 מטר, וזוהי פליטת קולמוס אגב מה שנכתב בחצרות בית ה' שם ביחס למרחק משער הרחמים לנקודה אחרת שאכן במרחק זה (מפי הרב קורן).

"דרומי", וכבר עמדו על הצורך להגיה כיו"ב בכפתור-ופרחה בכמה מקומות.¹⁷ בזה מתיישבים כל דבריו 'כפתור ופרח': הידיעות על מקום העזרה בהר הבית ועל מקום השער מתלכדות זו עם זו ומאששות את מסקנתו שאכן זהו כותל הר הבית ולא כותל העזרה, מפני שאילו היה זה כותל העזרה היה על השער להיות באמצע הכותל, אבל אם זהו כותל ההר עליו להציף, כפי שנאמר במשנה שהעזרה נוטה לצפון הר הבית.¹⁸

ד. לאיזה שער התכוון הכפתור-ופרחה?

אם נמדוד את "שליש הכותל" הצפוני, בהתחשב בכותל הר הבית בלבד ולא בחומת העיר העתיקה כולה,¹⁹ ציון זה תואם בדיוק לשער קטן הקרוי "שער הלוויות", שנמצא עשרים מטר מדרום לשערי הרחמים.²⁰ ברם, קשה להלום את הביטוי "כמטחוי קשת", שמשמעו לכל הפחות כמה עשרות מטרים, עם שער הלוויות. ועוד: גבהו של שער זה כשני מטרים ורוחבו מטר וחצי בלבד, וממילא זיהוי עם שער שושן אינו מתיישב עם המשנה במידות פ"ב מ"ג ש"כל הפתחים והשערים שהיו שם גובהן עשרים אמה ורחבן עשר אמות חוץ משל אולם", כפי שכתב גם הכפתור-ופרחה עצמו בהקדמה הנ"ל.²¹ אפשרות אחרת היא שכוונתו

17. ראה במאמרו של הרב זלמן קורן במעלין בקודש לא עמ' 104, על מספר שיבושים מעין זה שנפלו בכפתור-ופרחה. קשה לברר אותם מתוך כתבי היד של הכפתור-ופרחה שבידינו, מאחר שכולם שאובים כולם מאותו מקור שיש בו ליקויים מוכחים, ראו במבוא לכפתור-ופרחה עמ' 28. אחר חיתום השטרות מצאתי שכבר קדמני הרב עידוא אלבה (במאמרו שבכתובים: 'חובת שמירת המסורת') בהשערה זו על חילוף הגרסה בין השליש הדרומי לצפוני.

18. בזה מיושב מה שהקשה הרב סילבצקי על הסוברים ששער שושן הוא כנגד כיפת הסלע, מדוע הכפתור-ופרחה לא מזהה את השער באמצעות הכיפה ומודיע שהוא כנגדה? והתשובה פשוטה, שאין לידיעה זו שום תועלת כאן, שהרי גם שערי העזרות כנגדה, ואין מכאן ראייה שזהו שער הר הבית. מלבד זאת, אם מטרת הכפתור-ופרחה להדריך את הקורא ההולך לצד החומה המזרחית כיצד להגיע אל השער, הרי ההולך שם מבחוץ אינו יכול לדעת היכן הוא ביחס לכיפת הסלע.

19. שכן אם נתחשב בעיר העתיקה כולה ונגרוס "צפוני" השער 'נדוד' אל מצפון לשערי הרחמים ואף מצפון לשער האריות.

20. המרחק נמדד ע"פ מפה מדויקת של אילת מזר (במקורות אחרים מצוינים מרחקים קצרים מעט יותר, 15-18 מטר). נקודה זו מתקבלת גם מהכיוון ההפוך. אם נקבל את הגרסה שלפנינו וגם נניח שהחומה המדוברת היא חומת העיר הקיימת כיום כולה (840 מטר), אזי השליש הוא 280 מטר, בדיוק עד שער זה.

21. זה לשונו (עמ' קז): "הר הבית הוא מרובע... ואליו חמשה שערים, האחד במזרח לצד הר הזיתים ונקרא שער שושן... וכלם משמשין כניסה ויציאה חוץ מן הטדי. רוחב כל שער עשר באמה וגבהו עשרים ויש להם דלתות וכדאיתא מסכת מדות פרק ב' (מ"ג) כל הפתחים שהיו שם גבהן עשרים אמה ורחבן עשר אמות חוץ משל אולם". אמנם מהציטוט מהמשנה "הפתחים", ולא בנוסח שלפנינו "הפתחים והשערים", היה מקום אולי להבדיל בין "פתח" ל"שער" ולומר ששערי הר הבית אינם בכלל זה, אך הרי דבריו ברור מיללו שגם שערי הר הבית בכלל.

לשער אחר שחרב, והיה מרוחק כ- 30-40 מטר מדרום לשער הרחמים, כפי ששיער יוסף ברסלבי.²² זהו טווח שמקיים באופן יותר סביר את "כמטחוי קשת" ועדיין ניתן לכוללו בשליש הצפוני.²³ לפי שתי האפשרויות, מכיוון ששער זה סמוך באופן יחסי לשער הרחמים, מובן מדוע שער הרחמים מתואר ביחס אליו ולא ביחס לקרן הצפונית של החומה המרוחקת הרבה יותר.

ה. המסקנה לגבי זיהוי מקום המקדש

אם כנים הדברים, יש לעיין בשאלה מה מלמד הדבר על שיטת הכפתור-ופרח בזיהוי מקום המקדש. הצעות הזיהוי הנ"ל הן ממזרח לרמה, אך לא בדיוק ממזרח לכיפת הסלע (30-50 מטר מצפון לכותל הצפוני של הכיפה, בהתאמה לשתי האפשרויות הנ"ל). לא מסתבר כלל להעמיד את המקדש בחצי הצפוני של הרמה (כשיטת פרופ' קאופמן ז"ל) ולהשאיר את הסלע, פסגת ההר, מדרום להיכל באמצע העזרה, או לומר שהסלע היה בחיל הדרומי והוא

אלא שבנקודה זו קשה ליישב את דבריו על פי כל ביאור שהוא, שכן מלשונו: "ולצפון הפתח הסגור אשר במזרח שאמרנו עליו שהוא שער שושן כמטחוי קשת יש בכותלו שני שערים גבוהים מאד בכיפות מחוץ... וקורין להם ההמון שערי רחמים" מתבאר ששער שושן נמוך מהם בהרבה, והדבר מתאים לשער ההלויות הנמוך. והרי פתחי שער הרחמים מתאימים פחות או יותר למידה זו של עשר אמות על עשרים, וממילא מתברר שהשער שהכפתור-ופרח מזהה כשער שושן אינו מתאים למידה זו. אך יתכן ש"גבוהים הרבה" מתייחס לא רק לפתח אלא גם למשקוף שעל גביהם, ובזה גם כיום הם גבוהים מסביבתם (וקשה לדעת כמה היו גבוהים בימי הכפתור-ופרח).

22. במאמר הנ"ל, עמ' 136-141. על ראיותיו יש לדון: א. הוא מביא ראיות מכתבים יהודיים ואחרים לקיומו של שער אשר נראה לרואים כמכוון כנגד כיפת הסלע. אך ראה להלן, שלענ"ד פרט זה הולם גם את שער ההלויות. ב. הוא מביא תיאורים של שער ההלויות שאינם הולמים את השער הקטן והפשוט המצוי שם כיום. ברם, הגרסה במקורותיו אינה בטוחה, וגם אזכור שני קימורים בשער יכול אולי להתייחס לשני קימורים שנמצאים כעשרים מטר מדרום לשער ואינם קשורים אליו כלל, והדבר דורש בדיקה במקור הערבי. ג. הוא מביא ראיה לחורבן החומה באזור ברעידת אדמה בשנת ה'שו, ולדבריו אחריה שוקמה החומה ונפתח השער הפשוט שקרוי כיום "שער ההלויות". אולם בציור מפורט של החומה המזרחית מאת ברנהרד פון ברייטנבך משנת ה'רמו, לפני רעידת האדמה הנזכרת, לא נראה כל שער מדרום לשער הרחמים. לכן יש להניח שאם היה שער שחרב הוא לא היה גדול באופן משמעותי משער ההלויות כיום.

ברסלבי מסתמך על הגרסה שלפנינו בכפתור-ופרח, "קרן מזרחי דרומי", ומפרש שהוא מתייחס לחומה ארוכה כאורך חומת העיר העתיקה כיום, ונמצא שהשליש הדרומי מגיע בדיוק לאותה נקודה שעליה אנו דנים. אלא שלפי הנחה זו שמדובר על כל אורך חומת העיר העתיקה ניתן להדרים את השער יותר, עד ממש כנגד כיפת הסלע, כדעת הרב זלמן קורן (חצרות בית ה', עמ' 61).

23. לעניין מטרתו של הכפתור-ופרח, כפי שהוסברה, יתכן שגם אם נטה מעט דרומה מהשליש הכפתור-ופרח הגדירו כשליש, מפני שהעיקר הוא שהשער נוטה באופן ברור ממרכז הכותל אל חלקו הצפוני ובכך מתקיימת ראייתו.

גבוה מן העזרה. אם כן, מסתבר שהכפתור-ופרח קיבל את המסורת המקובלת וסבר שהשער מכוון כנגד הכיפה.

הצופה ממזרח בנקודה זו, במרחק מתאים שמאפשר צפייה מעל החומה אל עבר כיפת הסלע (דהיינו כמה מאות מטרים), אכן יכול לחשוב ששערים אלה מכוונים ממזרח לכיפה.²⁴ ואם מדובר על 'שער ההלוויות' הקטן הידוע כיום, דומני (לאחר סיור במקום ובדיקה בסדרת תמונות שצולמו מהר הזיתים) שלא ניתן כלל להבחין בו ממרחק רב, מכיוון שהאבנים שבהן נסתם נראות כחלק מרצף החומה. אם כן, אין כל אפשרות לקבוע ממבט העין האם השער מכוון לכיפת הסלע או לא, מפני שהעומד מקרוב אינו רואה את הכיפה והעומד מרחוק אינו רואה את השער.

ככלל, קשה להניח שהכפתור-ופרח קבע מקום חלופי למקדש בלי לציין את מחלוקתו עם המסורת על כיפת הסלע. הכפתור-ופרח בכמה מקומות נותן משקל למסורות העממיות שרווחו בין יהודי ירושלים.²⁵ מאחר שהכול מודים שהסברה שכיפת הסלע היא מקום

24. ברסלבי (לעיל הערה 20, עמ' 138) מביא מקור מאת ההיסטוריון הערבי מוג'יר אל-דין (1496) הכותב על "שער יפה", ובגרסה אחרת: "שער קטן", הנמצא "בקרב שער הרחמים והתשובה מצד דרום להם, הסתום באבני בניין ונמצא מול מדרגות הסלע [כלומר, המדרגות העולות לכיפת הסלע]... הוא נקרא גם שער ההלוויות". אלא שברסלבי מצדד בגרסה "השער היפה" וסובר שאין כוונתו לשער הקטן שקרוי היום "שער ההלוויות" אלא לשער אחר ודרומי לו שחבר.

"שער ההלוויות" המוכר כיום נוטה כ-14.7 מעלות צפונה מכיפת הסלע. בהקשר זה יש לציין שקירות כיפת הסלע אינם מכוונים בדיוק לרוחות השמיים, ופתחה המזרחי של כיפת הסלע נוטה כ-10 מעלות צפונה (קו שנמתח בין הפתח המזרחי והמערבי של כיפת הסלע מגיע בחומה המזרחית של הר הבית למרחק של למעלה מ-25 מטר מצפון למרכז כיפת הסלע). הדבר יוצר אשליה שהאזור שצפונית-מזרחית לכיפה הוא בדיוק ממזרח לה. עמדתי על כך לאחרונה בסיוורים שנערכו בהר הזיתים, על מנת לאתר מקום מתאים לשריפת הפרה האדומה ממזרח לכיפת הסלע: התחושה ממראית העין מטעה מאוד, ורק בעזרת מכשירים מדויקים ניתן להתגבר עליה.

25. הוא מציין (עמ' צו) לדעות המקובלות בימיו על מקום קבר חולדה, מקום שריפת הפרה ומקום בית הדשן: "הפרה הייתה נשרפת בהר המשחה... עוד היום מקובל המקום ההוא, והוא צפוני לקבר חולדה כמטחוי קשת שפל ממנו מעט. וכן מקובל בית הדשן לצפון ירושלים כמרוצת הסוס והוא תל קטן ונמוך הרבה". אף טורח (עמ' קיט) ליישב קושיה על זיהוי זה של קבר חולדה: הוא מביא את הגמ' בב"ב עה ע"ב "ירושלים קמייתא תלתא פרסי הוה" וכותב: "ולפום האי שמעתתא אין לתמוה ממה שאמרו (תוספתא ב"ב פ"א ה"ז) שקבר חולדה בירושלים כפי מה שקדם, ואנו רואים אותו היום בראש הר הזיתים", דהיינו שירושלים הקדומה כללה גם את הר הזיתים. ראויה לציין גם לשונו לגבי שער הרחמים (עמ' קיג): "וקורין להם ההמון שערי רחמים, והישמעאלים הורגלו בזה וקורין להם בא"ב אלרחמ"א", דהיינו, כינויו של השער בפי המוסלמים לקוח לדעתו מלשונם של ישראל, ולא להיפך.

כיוצא בזה בעניינים אחרים, כגון לגבי ואדי אל עריש (פי"א, עמ' יח): "ועוד היום מקובל אצל הכל שמה שמפסיק בין ארץ כנען שקורין לו בלד אל שאם ובין ארץ מצרים הוא זה הנחל". ולגבי קדמות

המקדש והסלע הוא אבן השתייה הייתה בימיו לפחות סברה רווחת, לענ"ד אין זה סביר שזיהויו לשער שושן יסתור מסורת זו בלי שיטרח לכתוב ולו משפט אחד כגון "ולא כמו שאומרים העולם" וכו'.

יש לציין גם שתלמיד הרמב"ן, כאמור, מזהה במפורש את כיפת הסלע עם אבן השתייה, ומאידך כותב (נספח לכפתור-ופרח, עמ' תמה) שהנקודה המזוהה כמקום שריפת הפרה "מכוונת נכח פתח ההיכל". ממילא גם הכפתור-ופרח אמור לסבור כך, שהרי גם הוא מקבל את זיהויו מקום שריפת הפרה (עמ' צו).²⁶

כל הנ"ל הוא לצורך בירור דעת הכפתור-ופרח שסבר ששער שושן היה מכוון בדיוק ממזרח לפתח ההיכל. אמנם לדידן, שאנו יודעים שהשער שהכפתור-ופרח זיהה כשער שושן אינו מכוון כנגד פתח ההיכל, אם נקבל את קביעתו של הכפתור-ופרח לגבי זיהויו שער שושן, נצטרך לומר שהשער המזרחי של הר הבית לא היה מכוון בדיוק כנגד בית קה"ק. במהלך הסוגיה ביומא טז ע"א משמע אמנם שאף הוא היה מכוון, אולם לפי מסקנתה אין הכרח בהנחה זו, כמבואר למעין. באשר למשנה בברכות פ"ט מ"ה האומרת ששער המזרח מכוון כנגד בית קדשי הקדשים, הדעות בראשונים חלוקות האם הכוונה לשער הר הבית (רש"י ברכות נד ע"א ד"ה כנגד שער מזרחי) או לשער ניקנור (רמב"ם הל' בה"ב פ"ז ה"ה), ועיין בשערי היכל לפסחים מערכה קיד).²⁷

-
- המבנה במערת המכפלה (עמ' עג): "ופרק חזקת הבתים (ב"ב נח, א) דאמרינן גבי רבי בנאה, כי מטא למערתא דאברהם על, ציין, ונפק. תמה, שהרי סביב המערה מרובע רבוע גדול, חומה גבוה מאבני המקום הקדוש בית המקדש, ומקובל שהוא מבנין שלמה ע"ה, אם כן למה היה צריך לציין שהרי חומה שלמה לפניו היה". ומזה הסיק ש"מציין" הוא מעיין ומהרהר.
26. עמד על כך הרב קורן (מעלין בקודש לא עמ' 105), וראה שם עמ' 104 על אודות זיהויו מקום שריפת הפרה לדעת הכפתור-ופרח.
27. בסיום הדברים אביא בקצרה את ראיות הרב אב"י סילבצקי (במאמרו הנ"ל בהערה 1) לכך שלדעת הכפתור-ופרח ת"ק האמה המקודשות הן בדרום ההר ואילו חלקו הצפוני הוא הרחבה מאוחרת, ושכיפת הסלע אינה מקום המקדש לדעתו, ותשובתן בצדן: א. שתיקתו מלהזכיר את הזיהוי. ברם, הזיהוי המדויק לא נדרש לו לדיונו המעשי האם מותר להתקרב אל הכתלים, ומעבר להם לא הייתה לו אפשרות מעשית. ב. אילו הניח הכפתור-ופרח שכיפת הסלע היא מקום המקדש היה יכול להוכיח בפשטות שהכתלים הם כתלי הר הבית ולא העזרה לפי מרחקם מהכיפה. התשובה: לכפתור-ופרח לא הייתה שום נקודת תצפית שמאפשרת לו לראות זאת בבירור. כאמור, להר הבית עצמו לא יכול היה להיכנס, והעומד בהר הזיתים מתקשה מאוד לתפוס את המרחק בין כיפת הסלע לכתלי ההר. על האשליה שיוצר המבנה ביחס לכותל המערבי עמד הרב זלמן קורן (מעלין בקודש ל עמ' 62-63).
- ג. מיקום שער שושן, ע"פ הגרסה שלפנינו ובהנחה שהכותל שעליו הוא מדבר הוא כותל הר הבית בלבד ולא חומת העיר העתיקה כולה, שלדעת הרב סילבצקי לא הייתה קיימת כלל בימי הכפתור-ופרח. לענ"ד יש להגיה בכפתור-ופרח, כאמור. בשאלה העובדתית על קיום החומה איני יכול לקבוע מסמרות, ולא ראיתי ראייה מוחלטת לכאן או לכאן מתקופת הכפתור-ופרח. ד. אזכור שערי חולדה

ו. סיכום

מדברי הכפתור-ופרח ברור שלדעתו כל הר הבית הקיים כיום כלול בת"ק האמה המקודשות. לאור זאת, קביעתו ששער שושן נמצא בשליש הדרומי של החומה, אם כוונתו לחומת הר הבית בלבד, סותרת למשנה שאומרת שהעזרה הייתה בעיקר בחלק הצפוני של הר הבית. הקושיה מתחזקת מהעובדה שניכר מדברי הכפתור-ופרח שהנתונים הסותרים עצמם הובאו זה בצד זה כתמיכה במסקנתו שהכותל שלפנינו הוא כותל הר הבית. לכן מסתבר שיש להגיה בו: "קרן מזרחי צפוני", ובכך כל דבריו מתיישבים "כפתור ופרח" ומסקנתו אכן מתחזקת מהם. ממילא, מתברר שלדעת הכפתור-ופרח שער שושן עמד מול הרמה שעליה כיפת הסלע, ומסתבר שקיבל את המסורת המקובלת, שללא ספק הייתה ידועה בימיו, שכיפת הסלע היא מקום המקדש.

בכותל הדרומי של הר הבית מוכיח שהת"ק הגיעו עד שם. כפי שביארתי, הכפתור-ופרח אכן סבר שהת"ק התחילו משם, אבל לא ידע שלפי זה שער הרחמים מחוץ לת"ק. מעבר לזה, יתכן שחז"ל הזכירו כשערי הר הבית את שערי הכניסה בפועל, גם אם היו מחוץ לת"ק. ה. הכפתור-ופרח מזכיר את שערי הרחמים ושער שושן כשערי הר הבית, ולכאורה הדבר אינו מתיישב עם המשנה שמונה במזרח רק שער אחד, אך זה מתיישב אם נניח שלדעתו שער הרחמים מחוץ לת"ק. כפי שכתבתי, מהכפתור-ופרח מוכח בעליל ששער הרחמים בתוך הת"ק. איני יודע כיצד תתורץ הקושייה למה לא נמנה השער, אך אע"פ ששער הרחמים ננעל שערי תירוצים לא ננעלו (שמה שערים אלו, שלדבריו נבנו ע"י שלמה, היו סגורים בבית שני?).

